

Запорізький навчально-виховний комплекс № 19
Запорізької міської ради
Запорізької області

Номінація «Компетентнісна освіта: специфіка навчальних предметів». Секція «Історія і правознавство»

“Створення системи роботи з формування громадянина України на уроках історії та у позаурочний час”

Автор розробки: Старова Ірина Вікторівна, заступник директора з НВР, вчитель історії

ІАМЦ

Інформаційно - аналітичний методичний центр департаменту освіти і науки, молоді та спорту Запорізької міської ради

Запоріжжя, 2016

Тема: «Створення системи роботи з формування громадянина України на уроках історії та у позаурочний час» (з досвіду роботи вчителя історії ЗНВК № 19)

Зміст

- I. Вступ
- II. Основна частина
 - 1. Нормативне забезпечення формування громадянина України.
 - 2. Наукова дослідженість проблеми.
 - 3. Визначення пріоритетних напрямків роботи вчителя з національно-патріотичного виховання на уроках історії.
 - 4. Активізація пізнавальної творчої активності учнів.
 - 5. Створення системи національно-патріотичного виховного виховання.
 - 6. Залучення громадськості до навчально-виховного процесу.
- III. Висновки
- IV. Список використаних джерел
- V. Додатки

I. Вступ.

Олександр Довженко казав: «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців». Такий народ завжди будуть зневажати й поневолювати. Актуальність національно-патріотичного виховання громадян, особливо дітей та молоді, зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною і вимагають подальшого вдосконалення системи національно-патріотичного виховання, оптимізації державної політики у зазначеній сфері.

Протягом усього періоду незалежності національно-патріотичному вихованню дітей та молоді не приділялося достатньої уваги, була відсутня саме *державна* політика у сфері національно-патріотичного виховання, системна робота з формування активної громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості громадян України. Усе це стало причиною глибокої кризи духовності і моральності у суспільстві; наявності істотних відмінностей у системах цінностей, світоглядних орієнтирах груп суспільства, населення певних територій держави, окремих громадян. Нажаль, саме для нашого регіону характерна наявність імперсько-тоталітарних рудиментів у суспільній свідомості, зумовлених нищенням української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті. Мають місце глобальні розбіжності в уявленнях громадян про історичне минуле, зокрема про тоталітарну добу, голодомори і політичні репресії.

Деякі проблеми були пов'язані із змістом навчальних програм з історії. Наприклад, перенесення акцентів курсу історії України 5 класу з вивчення історії країни на загальноісторичні компетенції. Застарілість підручників, якими користуються учні, постійне запізнення з наданням нових сучасних підручників з історії України, призводила до використання підручників 2005-2007 років видання, в яких відсутні сучасні погляди на історичний процес та події останніх років у нашій державі. Вивчення у 10-11 класах історії України ХХ-ХХІ сторіччя не дозволяло знайомити учнів середнього та молодшого шкільного віку із найважливішими подіями українського державотворення, формувати адекватне відношення до діяльності Легіону Січових Стрільців, УВО, борців з більшовизмом періоду громадянської війни, діячів Карпатської Січі, ОУН, УПА, дисидентів, учасників студентської Революції на граніті, Помаранчевої революції, Революції Гідності, захисників України у зоні АТО. У програмі з історії України недостатньо уваги приділялося українському державотворенню, героїчній боротьбі українців за створення власної держави на усіх етапах розвитку.

У «Методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» (додаток до наказу МОН України від 16.06.2015 р. № 641») читаємо: «достеменно встановлено, що 40 відсотків від загального обсягу виховних впливів на особистість дитини здійснює освітнє середовище, в якому вона перебуває». Тому саме школа посідає домінуючі позиції, тож і відповідальності на неї покладається більше, і можливостей перед нею відкривається достатньо. Вже тоді було зрозуміло, що вивчення української мови, географії, літератури та історії не роблять учня громадянином України, який розділяє цінності цієї держави. Потрібно було створити альтернативне середовище, в якому опинилися б усі учасники навчально-виховного процесу.

Метою даної роботи є: аналіз особливостей роботи ЗНВК № 19 щодо формування національної свідомості учнів у процесі вивчення вітчизняної історії; виявлення найбільш доцільних методів та прийомів у роботі вчителя історії з даної проблеми; формування середовища, яке забезпечує успішне виховання національної свідомості в учнів.

Предметом дослідження – можливості, які існують для організації роботи сучасного вчителя історії з національно-патріотичного виховання на уроках історії та у позаурочний час.

Завдання дослідження полягає в тому, щоб представити власний досвід зі створення сприятливого середовища для формування громадянина України, визначення напрямків, форм та методів роботи, які можливо застосовувати й іншим фахівцям з історії у власній діяльності.

Практична значимість даного дослідження полягає в тому, що ряд факторів, прийомів, методів та рекомендацій, які я застосовую у своїй роботі з історії, є актуальними і для інших навчальних предметів, а тому можуть бути враховані як колегами з фаху, так і іншими педагогами. Певною мірою міркування та рекомендації з мого досвіду мають компенсувати брак узагальненої літератури з даної проблеми.

II. Основна частина

1. Нормативне забезпечення формування громадянина України.

У своїй роботі з учнями керуюся, насамперед, Навчальною програмою для загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України. Всесвітня історія -5–9 класи». Програма з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів передбачає виховання в учнів особистісних рис громадянина України, загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій, сприйняття ідей гуманізму та демократизму, патріотизму, взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії. Програма сприяє вихованню громадянської свідомості, гідності та честі у гармонійному поєднанні національних і загальнолюдських цінностей, утвердженню ідеалів гуманізму, демократії, добра і справедливості. Саме Програма дає широкі можливості для формування громадянської та національної свідомості молоді. На сторінках історії вписано чимало імен кращих синів і дочок українського народу, які, незважаючи на тяжкі випробування долі, весь свій талант, зусилля, а нерідко й життя віддавали на вівтар боротьби за одвічну мрію українського народу – здобуття своєї державності. Громадянськість найтісніше пов'язана з державністю, вони співіснують у взаємозв'язку та взаємній залежності. Курс історії України покликаний донести до свідомості учнів розуміння того, що український народ сформувався історично, має свою самобутню культуру, свою державність, пройшов складний трагічний і героїчний шлях боротьби за рідну землю. У процесі отримання знань про свою Батьківщину, її минуле, про визначних людей, народні традиції та ідеали формуються історична пам'ять, патріотизм і громадянська позиція підростаючого покоління.

Вивчення історії є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. «Без знання минулого неможливо точно поняття про сучасне», – справедливо наголошував видатний український історик М.С.Грушевський. За короткий час в Україні створено нову цілісну систему викладання історії України та Всесвітньої історії, оновлено зміст та структуру історичної освіти. Вона повністю звільнена від ідеологічних, вузько класових підходів і поглядів на розвиток суспільства, оцінювання минулого та перспективи майбутнього. Новий навчально-методичний комплекс зорієнтований на пріоритети науки, гуманістичні та демократичні цінності, інноваційні педагогічні технології, їхнє поєднання з досягненнями народної педагогіки, яка була завжди властива українському народові. Протягом пострадянського періоду існування в Україні заявлялося багато спроб визначити напрямки роботи з національно-патріотичного виховання, старанно обходячи саме термін «національний», натомість вводячи термін «полікультурний». Це було пов'язане із радянським трактуванням поняття націоналізму, яке носило виключно негативний характер. Часта зміна вектору виховання була пов'язана із змінами у політичних елітах, що приходили до влади, та мали погляди на історію та майбутнє України, які різнилися кардинально. За останні роки заявили розпорядження, накази, проекти, які продемонстрували прихід у керівництво МОН України національно-патріотично орієнтованих сил (**Додаток 1**). Так в новій Концепції національно-патріотичного виховання молоді (наказ МОН від 16.06.2015р. № 641) сказано, що саме зараз «виникає нагальна необхідність

переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей». В Указі Президента України № 580 від 2015р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки» сказано: «основними складовими національно-патріотичного виховання мають стати громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне, духовно-моральне виховання».

В Концепції національно-патріотичного виховання визначено, що «найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації». Ці завдання постають сьогодні перед усім педагогічним колективом, але роль вчителя історії в організації роботи з даного напрямку важко переоцінити.

2. Наукова дослідженість проблеми

Проблемам виховання громадянина-патріота велику увагу приділяли К. Ушинський, Г. Ващенко, С. Русова та інші педагоги. Особливу увагу громадянському вихованню дітей приділяв Василь Сухомлинський. Так, у своїй праці «Народження громадянина» він писав: «Домогтися того, щоб вихованця вже з дитинства хвилювало теперішнє та майбутнє Вітчизни...». Визначення засобів формування патріотичної свідомості особистості розглядається українськими дослідниками І.Д. Бех, К.О. Журбою, В.А. Киричок, В. Гонським, М. Гнатюком. Вихідними положеннями дослідження слугували також вітчизняні дослідження Лисенко М.М., Кандиби Л., Ковальчук О., Довбищенко В., Шалда Т., Урбатіс С., Кловак Г., Гуменюк Г., Кобзар Б., присвячені формуванню національної свідомості. Проте, чим можна виховувати національну свідомість учнів, писали: Манорик Л., Павх С., Осипець Р., Крамаренко Л., Ржепецький Л., Литвин С, Копцюк Б. Цікаві нароби авторів Березіна А.М., Петренко О., Дубіни М. Грунтовну роботу провели автори науково-методичного посібника «Виховуємо громадян - патріотів України» (авт. кол. За заг. кер. К. Чорної. - Черкаси: видавництво ЧОПОПП, 2011). І.Д. Бех у своїй роботі «Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» пише наступне: «весь освітній процес має бути насичений різними аспектами патріотичного виховання. Проте особлива роль тут належить предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: історії, географії, природознавству, суспільствознавству, літературі, а надто громадянській освіті».

На жаль, робіт, присвячених діяльності вчителя історії, досить небагато. Цікаві статті Мінько Л.С. «Досвід виховання національної свідомості в учнів на уроках історії та інших суспільних дисциплін» та Калакура Я. «Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців». Але робіт, які були б присвячені саме роботі вчителів історії, досить небагато, більше з'являється робіт з досвіду вчителів української мови.

3. Визначення пріоритетних напрямків роботи вчителя з національно-патріотичного виховання на уроках історії.

Сьогодні праця вчителя історії сповнена великої відповідальності. У своїй діяльності з національно-патріотичного виховання спираюся на загальнопедагогічні та специфічні принципи:

- *принцип національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

- *принцип самоактивності й саморегуляції*, що забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до

прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію у діях та вчинках;

- *принцип полікультурності*, що передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру, як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

- *принцип соціальної відповідності*, що обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання у дітей і молоді готовності до захисту Вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем;

- *принцип історичної і соціальної пам'яті*, що спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності;

- *принцип міжпоколінної наступності*, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

Головною метою сучасного загальноосвітнього навчального закладу в Україні є виховання громадянина України, соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості. Виходячи з цього, головними цілями навчання історії є:

- формування історичних знань;
- розвиток історичного мислення учнів;
- виховання в учнів особистісних рис громадянина України.

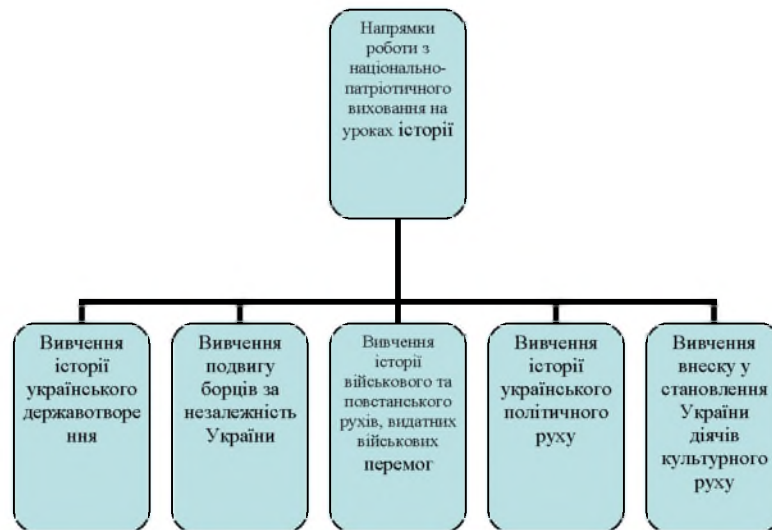
Комплексним показником засвоєння учнями навчального змісту програми є набуття ними ключових, галузевих та насамперед предметної історичної компетентностей, до яких належать:

- хронологічна – здатність орієнтуватися в історичному часі;
- просторова – здатність орієнтуватися в історичному просторі;
- інформаційна – здатність працювати з джерелами історичної інформації, інтерпретувати зміст джерел, виявляти та критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел;
- логічна – здатність визначати та застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ, а також зіставляти різні інтерпретації цих подій та явищ;
- аксіологічна – здатність формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, суголосну до цінностей та уявлень відповідного часу чи відповідної групи людей.

Головні завдання, які стоять перед учителем історії, на мою думку, наступні:

1. Створити чітку систему роботи, спрямовану на формування національної самосвідомості.
2. Виховувати активну самостійну особистість, свідомого громадянина України.
3. Формувати національну свідомість учнів.
4. Постійно систематизувати, інтегрувати набуті знання, виявляти їхні зв'язки з національною ідеєю.
5. Формувати ідеї, почуття господаря рідного краю, творця власного життя, активного учасника доленосних подій історії рідного народу.
6. Стимулювати учнів постійно займатися самостійною науково-дослідницькою діяльністю з проблем історії, культури, духовності рідного народу.

За час роботи для себе визначила пріоритетні напрямки з національно-патріотичного виховання на уроках історії, які потребують неперервності та наступності у роботі з учнями протягом усього періоду навчання у середній та старших ланках школи (Мал. 1):

(Малюнок 1. Напрямки роботи з національно-патріотичного виховання на уроках історії)

Майже кожен урок з історії України має власний потенціал, як урок з виховання патріотизму та громадянськості. Але слід визначити окремі теми, під час вивчення яких, вчитель має можливість на прикладі історичних подій, діяльності історичних постатей виховувати саме громадянина сучасної України (Табл.1).

клас	теми
5 клас	«Українське козацтво у битвах і походах», «Українці у революції 1917–1920 рр.», «Проголошення незалежності України».
8 клас	«Митрополит П.Могила, утворення Києво-Могилянської колегії», «Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої», «Б.Хмельницький та його сподвижники», «Переяславська рада 1654 року», «Гетьман І.Мазепа».
9 клас	«Національне відродження в Україні поч. ХІХ ст.», «Кирило-Мефодіївське братство», «Громадівський рух», «Українська культура».
10 клас	«Формування і бойовий шлях українських січових стрільців», «Бій під Крутами», «Українська державність в 1917—1921рр.», «Боротьба з більшовистською агресією», «Голодомори в Україні (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.)».
11 клас	«Друга Світова війна і Україна», «Український визвольний рух – ОУН – УПА», «Опозиційний рух України в 60-80 х рр.», «Розпад Радянського Союзу й проголошення незалежності України (1985—1991 рр.)».

(Таблиця 1)

Українська державність, зародившись у глибині віків, еволюціонувала від найпростіших до високоорганізованих форм політичної організації, переживала періоди піднесення й занепаду. Проте ідея власної державності ніколи не згасала в свідомості українського народу. Головним завданням під час вивчення історії України вважаю формування в учнів уявлення про безперервність історичного процесу боротьби за створення української національної держави. Формую у учні уявлення про те, що історія Русі-України, Галицько-Волинська держава, Литовсько-Руська держава, Запорозька Січ, Гетьманщина, УНР, ЗУНР - яскравий приклад тривалих державницьких традицій України. Особливу увагу приділяю досвіду державотворення 1917 - 1921 рр., аналізу помилок та прорахунків, допущених під час визвольних змагань. Героїзм і

жертвність борців за Україну в цей період мають бути для молоді взірцем служіння своєму народові і державі. Особливу увагу приділяю вивченню обставин, які приводили до втрати власної держави, зверненню уваги учнів на необхідність враховувати помилки попередніх поколінь та запобігати їм у сучасності та майбутньому. Учні отримують розуміння того факту, що існування України сьогодні – це результат тисячолітньої боротьби українського народу за право мати свою національну державу, яка повинна стати запорукою успішного культурного і політичного розвитку як суспільства, так і кожного з нас.

Велику увагу приділяю історії формування органів державної влади на різних етапах становлення України як держави. У роботі орієнтуюся на Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 р., який чітко визначає особистостей та структури влади, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті:

1) органи влади Української Народної Республіки, включаючи, зокрема, Українську Центральну Раду, Генеральний секретаріат Української Центральної Ради (Української Народної Республіки), Раду народних міністрів Української Народної Республіки, Уряд Української Народної Республіки в екзилі (Державний центр Української Народної Республіки), генеральні секретарства, міністерства, ресорти Української Народної Республіки, у тому числі в екзилі, дипломатичні місії Української Народної Республіки за кордоном, місцеві органи влади Української Народної Республіки, Всеукраїнський національний конгрес, Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центральний український повстанський комітет, ВУЦПК, Цупком), Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України, Всеукраїнський трудовий конгрес), Директорію Української Української Народної Республіки, Державну народну раду, Раду Республіки Української Народної Республіки, Українську Національну Раду, Президента Української Народної Республіки в екзилі;

2) органи влади Української Держави (Гетьманату), включаючи, зокрема, Раду міністрів Української Держави, Малу Раду міністрів Української Держави, міністерства Української Держави, дипломатичні представництва та місії Української Держави за кордоном, місцеві органи влади Української Держави, Гетьмана, Державний сенат Української Держави, Генеральний суд Української Держави;

3) органи влади Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), включаючи, зокрема, Українську Національну Раду Західноукраїнської Народної Республіки, Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), секретарства (міністерства) Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), посольства, дипломатичні представництва та місії Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки) за кордоном, місцеві органи влади Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), президента (диктатора) Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки);

4) органи влади Східно-Лемківської (Команчанської, Команецької) Республіки та Гуцульської Республіки, включаючи управу, комендатуру міліції та Комісаріат повіту Саніцького у Вислоці Великій, Гуцульську Народну Раду;

5) органи влади Карпатської України (Підкарпатської Русі), включаючи, зокрема, Сойм Карпатської України, уряд Карпатської України, міністерства Карпатської України, місцеві органи влади Карпатської України, Президента Карпатської України.

«Якщо ви бажаєте бути володарем юних душ, якщо прагнете, щоб серця учнів були відкриті до вашого слова, - звертався до вчительства В. Сухомлинський, - створіть свою хрестоматію громадянського виховання». Хорошу можливість формувати якості громадянина-патріота вчитель отримує при вивченні історії діяльності багатьох історичних діячів. По-перше, це люди, яких можна віднести до когорти державо-творців: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик, П. Скоропадський.

Як окремих напрямків у роботі з учнями виділяю історію формування військової традиції та української армії. Для цього вивчаю з учнями військові, безпекові, інші мілітарні, воєнізовані або парамілітарні формування та частини Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Західноукраїнської Народної Республіки, Східно-Лемківської (Команчанської, Команецької) Республіки та Гуцульської Республіки, Карпатської України, включаючи, зокрема, Українських Січових Стрільців (УСС), Дієву армію Української Народної Республіки, Галицьку армію (Українську Галицьку Армію), Повстанчу армію України, Організацію народної оборони «Карпатська Січ».

Особливе місце у моїй роботі займає вивчення історії козацтва, як унікального явища, притаманного саме українській нації. При вивченні цих тем звертаю увагу на досвід самоорганізації українців з метою боротьби за власні інтереси, чого так не вистачає саме у наш час. Особлива увага приділяється існуванню козацтва на засадах стародавнього звичаю – Волі. При вивченні органів управління на Січі або під час існування Гетьманщини, акцентую увагу учнів на паралелях із сучасними демократичними тенденціями у житті країни. Учні дізнаються про те, що саме у козацькі часи нашому народові були притаманними високий рівень шляхетності, моральності, духовності, доблесті і звитяги, знання і бездоганне дотримання національних традицій і звичаїв. І у сучасній Україні Запорозька Січ була і залишається нині синонімом свободи, незалежності, людської й національної гідності. Для нашого регіону, який входив до земель Запоріжжя, ці теми мають особливе значення та дуже тісно пов'язані із краєзнавством, вивченням історії рідного краю.

Вихованню патріотизму на уроках історії сприяє вивчення історії повстанського руху в Україні в 1917-1930 роках, метою діяльності якого була боротьба за здобуття, захист або відновлення незалежності України, включаючи загони Холодноярської, Медвинської республік, Волинську повстанську (повстанчу) армію. У 10-11 класі знайомлю учнів з історією Української військової організації (УВО); Організацією українських націоналістів (ОУН); Народно-визвольною революційною організацією (НВРО). Важливе місце займає вивчення історії діяльності Української повстанської армії (УПА), Української повстанчої армії отамана Тараса Боровця (Бульби) «Поліська Січ», Української народної революційної армії (УНРА).

Великий виховний потенціал мають теми, під час яких вивчаються видатні перемоги наших предків над зовнішніми ворогами, битви, в яких українці проявили себе. За минулі роки мною створено орієнтовний перелік таких подій української військової історії, під час знайомства з якими, формую почуття гордості за військові звитяги нашого народу **(Табл.2):**

клас	теми
7 клас	битва під Дорогочином 1238 р., битва на Синіх водах 1362 р., Грюнвальдська битва 1410 р., морська битва під Тягинєю 1492 р.
8 клас	битва під Оршею 1514 р., битва під Ольшаницею 1527 р., морські перемоги поч. XVII ст., Хотинська битва 1621 р., перемоги Б.Хмельницького, Конотопська битва 1659 р., битва під Віднем 1683 р.
9 клас	морські битви при Кінбурнській косі 1787–1788 рр.
10 клас	битва за г. Маківка 1915 р., Кримська операція 1918 р., Чортківська

	операція 1919 р., звільнення Києва 1919 р., битва під Замостям 29-31 серпня 1920 р. та ін.
11 клас	перемоги II Світової війни, події АТО

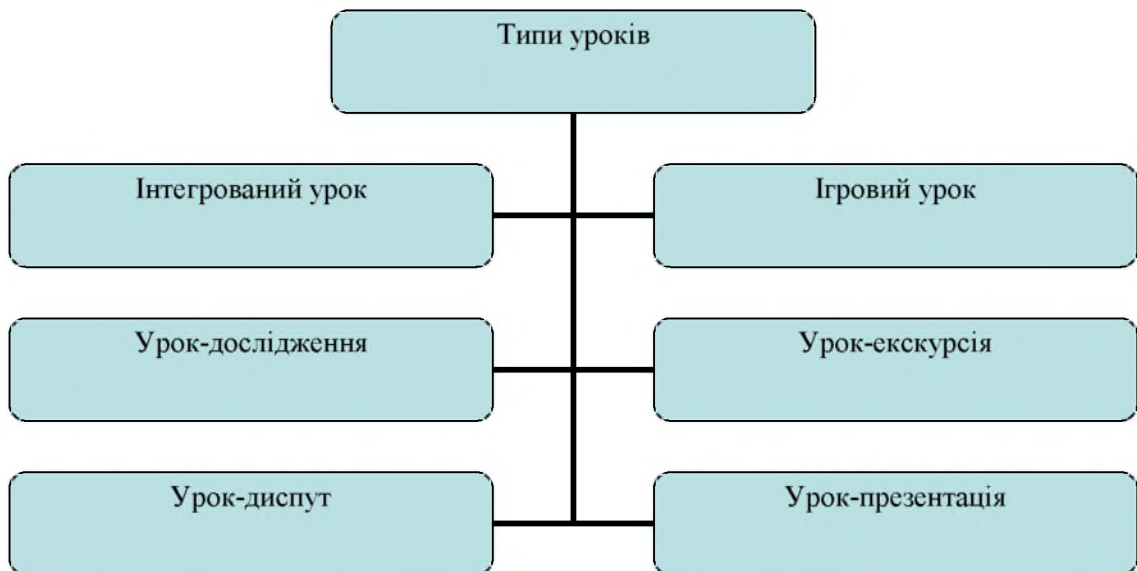
(Таблица 2)

Становлення політичних рухів в історії України є окремим напрямком у моїй роботі. Важливо демонструвати еволюцію та неперервність цього процесу, розмаїття поглядів, боротьбу усередині політичної думки українських діячів. У 9-11 класах розглядаємо з учнями політичні партії, інші громадські організації до утворення та під час існування Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки), Карпатської України (Підкарпатської Русі), метою діяльності яких було здобуття (відновлення) або захист незалежності України. В 11 класі приділяю увагу організації українського визвольного руху другої половини ХХ століття, включаючи, зокрема, групу «Наша зміна», організацію «Пробоем», групу Василя Бучковського, групу «Об'єднана партія визволення України» (ОПВУ), організацію «Загін юних повстанців» (ЗЮП), групу Богдана Стефанюка, підпільну організацію «Об'єднання» (1956-1959 роки), Український національний комітет, Український робітничо-селянський союз (Ходорівська група), Українську національну партію, Українську робітничо - селянську спілку (УРСС), Український національний фронт, Український національно-визвольний фронт, Спілку української молоді Галичини, Стебниківську групу, Росохацьку групу, Українську загальнонародну організацію (УЗНО, УНФ-2). Особливе місце у становленні політичної думки займає також Народний Рух України за перебудову (Народний Рух України) до 24 серпня 1991 року.

Так склалося під час моєї роботи, що поступово в окремий напрямок діяльності відокремилася вивчення культурного процесу на українських землях. Цьому питанню приділяється недостатньо уваги в чинних програмах. Вважаю, що в умовах відсутності власної держави, внесок діячів культури у формування самосвідомості української нації важко переоцінити. Під час роботи на уроках історії України у 8 класі акцентую увагу учнів на значенні діяльності Львівського братства, створенню перших видатних пам'яток писемності й книгарства, реформам П.Могили, діяльності роду Острозьких. Окремо аналізується роль Острозької та Києво-Могилянської академії. При вивченні ХІХ сторіччя у 9 класі учні знайомляться із внеском у формування самопізнання нації діячів українського духовного відродження І.Котляревського, М.Костомарова, П.Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, І.Франка, М. Коцюбинського. У 10-11 класах особливу увагу приділяю діячам «українського відродження» та «шестидесятникам». Звертаю увагу учнів на їхній нелегкий життєвий шлях, історії формування поглядів та внесок у розвиток української самосвідомості. Великий виховний потенціал має вивчення діяльності видатних українських вчених М.Остроградського, Ю.Кондратюка, С.Корольова, М. Кибальчича, С.Русової, А.Кримського, про яких мало знають учні. Ознайомлення їх із досягненнями вітчизняних науковців дозволяє сформувати почуття гордості за власний народ та його видатних представників. Резервом у роботі залишається вивчення внеску в становлення нації діячів українського релігійного руху П. Могили, Іова Борецького, А. Шептицького, Йосипа Сліпого.

4. Активізація пізнавальної творчої активності учнів.

Серед завдань, які сьогодні стоять перед вчителями історії, одним з найважливіших є, на мою думку, створення умов щодо активізації пізнавальної активності учнів через організацію участі у нетрадиційних уроках, залучення їх до творчої діяльності з реалізації різноманітних проєктів. За період роботи мною застосовувалися різноманітні типи проведення нетрадиційних уроків під час яких реалізовувалося національно-патріотичне виховання учнів (**Мал.2**):

(Малюнок 2. Типи нетрадиційних уроків, під час яких реалізовувалося національно-патріотичне виховання учнів)

Інтегрований урок

Цікавою формою роботи у моєму досвіді є проведення інтегрованих уроків разом із вчителями української мови та історії рідного краю. Учні брали активну участь у підготовці даних уроків, готували повідомлення щодо біографій та подій історичного та культурного життя, вчили вірші, створювали презентації. Трагічній долі українського письменництва було присвячено тематичні бінарні уроки з тем: «Розстріляне відродження» та «Українська література у 60-80-х роках 20 сторіччя». Також сумісно з українознавцями підготовлено виховний захід з теми: «Як нищили українську мову», який щороку проводжу у листопаді під час заходів до Дня української мови. Координація історичної освіти з іншими гуманітарними предметами відкриває шляхи підвищення ефективності викладання історії. Особливе місце у відтворенні подій історичного минулого надаю художній літературі. За допомогою художнього твору разом із учнями реконструюю історичні події, показую колорит епох, узагальнюю образи історичних діячів. Наприклад, при вивченні подій Української революції пропоную учням уривок із твору Миколи Віговського «На українському святі свободи» або вірш Павла Тичини «Пам'яті Тридцяти». При вивченні Голодомору – уривки із «Жовтого князя» Василя Барки, вірші сучасних українських поетів. Використовую у роботі сучасну літературу, яка активно видається в останні роки в Україні та поза її межами. Наприклад, книгу Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр», спогади Кузьми Каздоби «Заметений шлях», «Зекамерон ХХ века» Вернона Кресса при вивченні сталінізму у 10-11 класах. Учні аналізують уривки та самостійно оцінюють історичні факти. Сьогодні величезні можливості для вчителя відкриває Інтернет, де за лічені хвилини можна підібрати необхідний уривок із літературного твору. Окремі сайти містять відбірки творів, які можна використовувати для вшанування, наприклад, пам'яті Героїв Крут. Вдало підібраний вірш або проза посилюють емоційність уроку, залучають до сприйняття інформації емоції учнів, що полегшує запам'ятовування матеріалу.

Урок-дослідження

Темою уроку-дослідження може стати подія або діяльність особистості, яка має важливе значення в історії становлення нашої держави. Найчастіше проводжу урок-дослідження у формі практичної роботи учнів з історичними документами. На уроках історії систематично залучаю учнів до роботи з документами, формуючи вміння самостійно аналізувати історичні факти та робити власні висновки. Наприклад, при вивченні теми «Формування українського козацтва» у 8 класі учні працюють над

уривками із спогадів Еріха Лясоти та книги Гійома де Боплана. При вивченні діяльності Петра Сагайдачного аналізують уривки із спогадів сучасників подій Хотинської війни. В 10 класі при вивченні теми «Колективізація. Голодомор» особливе враження на учнів справляють документи, які містять спогади очевидців тих подій. Так у 8 класі проводжу урок – дослідження з історії України з теми: «Гетьман Пилип Орлик та його Конституція». Під час уроку знайомлю учнів з діяльністю першого українського гетьмана в еміграції П. Орлика; звертаю увагу учнів на сутність видатної пам'ятки української правничої та європейської суспільно-політичної думки — Конституції гетьмана; розвиваю вміння давати оцінку діяльності історичної особи, використовуючи різні точки зору; виховую в учнів патріотичні почуття, шанобливе ставлення до видатних постатей української історії. В 10 класі у формі уроку - дослідження проводжу вивчення теми «Культура України у 20-30-х рр. ХХ сторіччя».

Урок-диспут

Величезну роль у формуванні національної самосвідомості, громадянської позиції учнів відіграють диспути - як спонтанні, викликані якимись суспільними подіями, так і спеціально організовані. Недоліком даного методу роботи є те, що підготовка потребує багато часу: треба визначити тему, заздалегідь поставити питання, які обговорюватимуться, з тим, щоб учні опрацювали відповідні інформаційні джерела, продумали свої виступи. Темою для диспуту стають особистості та події в нашій історії, які мають великий суспільний резонанс та суперечливі оцінки. Автором проводилися диспути з тем: «Переяславська угода. Помилка чи необхідність?», «І.Мазепа: герой чи зрадник?», «Хто він - Гетьман Павло Скоропадський?», «Індустріалізація: протиріччя епохи», «Пакт Молотова-Ріббентропа: чия перемога?», «Початок Другої світової війни: хто винний?». Передбачити підсумок даного уроку досить важко, але важливо те, що під час відстоювання власної точки зору учні самостійно приходять до висновків, отримують власне бачення неоднозначних подій нашої історії.

Ігровий урок

Найчастіше ігрові уроки застосовую при повторенні або узагальненні навчального матеріалу. Такі уроки дозволяють активно залучати учнів до роботи, включати їх в колективну діяльність, впливати на їхні емоції. Особливе місце ігрові уроки займають у роботі з учнями 5-7 класів. У власному арсеналі маю уроки-вікторини, брейн - ринги, подорожі, рольові ігри. Наприклад, у 5 класі проводжу урок з теми «Подорож до козацьких часів», під час якого звертаю увагу учнів на демократичні традиції, патріотизм козаків, вміння жертвувати собою, високу оцінку іноземцями. Для учнів 7 класу проводжу урок-вікторину «Стежками Русі-України», під час проведення якого звертаю увагу школярів на державотворчу діяльність київських князів, приділяю увагу боротьбі наших пращурів із зовнішнім ворогом, внеску у світову культуру діячів того часу. Для учнів 8 класу проводжу брейн - ринг «Українське козацтво», під час якого акцентую увагу на значенні козацтва для державотворчих процесів у нашій державі XVI-XVII сторіччя, аналізую з учнями мотиви діяльності гетьманів та кошових отаманів, виховую розуміння відповідальності за долю власної держави.

Урок-екскурсія

У практиці моєї роботи поступово важливе місце зайняв такий тип уроку, як урок-екскурсія. Музейні можливості міста Запоріжжя для використання у проведенні тематичних екскурсій з історії з метою національно-патріотичного виховання важко переоцінити. Протягом останніх років систематично проводжу екскурсії для учнів 5, 8 класів з метою вивчення тем «Запорізька Січ, побут козацтва» на острові Хортиця, «Українське козацтво» до Музею козацтва, «Військова справа козаків» до Музею зброї. Для учнів 9 класу організовую екскурсії з теми «Олександрівськ у ХІХ-поч.ХХст.». Учні 10 класу відвідують краєзнавчий музей з метою вивчення махновського руху та

подій революції. Учні 11 класів щороку у травні відвідують екскурсію «Запорізький край у роки Другої Світової війни».

Урок-презентація

Мова йде, швидше, про урок з використанням ІКТ з метою ознайомлення учнів з якимось історичним явищем або особою. Робота з новими документальними і художніми фільмами, презентаціями, використання інших аудіовізуальних засобів (діапроектор, аудіо магнітофон, слайдпроектор) надає мені змогу зробити свої уроки цікавішими, насиченими і продуктивнішими. Демонстрування відеоматеріалів викликає інтерес учнів, у процесі їх перегляду виникає досить стійка мимовільна увага, зумовлена яскравістю, динамічністю, розмірами, контрастністю зображення, звуковим супроводом тощо. Види матеріалів, які застосовую на таких уроках дуже різноманітні:

- документальні матеріали;
- художні фільми;
- діафільми та слайди;
- аудіо матеріали;
- презентація та ін.

Виховний потенціал таких уроків дуже високий. У роботі використовую уривки з циклів «Невідома Україна», «Золоте стремено», «Історія українських земель», «Країна. Історія українських земель», «Історія України», «Україна, забута історія», «Собор на крові» та ін. Серед художніх фільмів минулих років та сучасних є багато таких, що можуть бути використані як джерело інформації. Наприклад, «Вогнем і мечем», «Б. Хмельницький», «Чорна Рада», «Ярослав Мудрий». Але слід обережно ставитися до використання подібних матеріалів, оскільки вони інколи містять погляд на історичні події, який не відповідає дійсності, особливо у фільмах, створених за радянських часів. Перелік фільмів, які мають національно - патріотичний виховний потенціал, зробив Інститут Національної пам'яті України.

За час роботи створено авторські презентації, які присвячено видатним державотворцям «І. Мазепа», «П. Скоропадський», історії культурного становлення нації «Українська культура в XVI-XVII ст.», «Культура українських земель у XIX ст.», маловивченим періодам у нашій історії «Крим та Новоросія». Також використовую нароби колег, які розміщено в Інтернеті. Завжди організую обговорення учнями фактів, інформації, викладеної у мультимедійному форматі.

5. Створення системи національно-патріотичного виховання.

Робота вчителя історії не обмежується тільки класно-урочною діяльністю. Оскільки мова йде саме про *навчально-виховний* процес, вважаю, що для формування міцних знань з історії української державності необхідною умовою є навчально-розвивальне середовище, яке забезпечить творчу та пізнавальну діяльність школярів у позаурочний час. Саме тому мої зусилля як вчителя історії та заступника директора, що відповідає за виховну роботу, були спрямовані на створення виховного осередку, яке забезпечує становлення громадянина - патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню громадянського миру й злагоди в суспільстві. Робота з учнями у позаурочний час надає можливість наповнити виховним змістом заходи різноманітного типу та спрямування. Насамперед, це діяльність під час проведення предметної декади з історії, яка дозволяє зосередитися на тих заходах, яких немає в освітній програмі з історії. Також величезний виховний вплив мають свята, лінійки пам'яті, присвячені державним та історично важливим для українців подіям. У позаурочній діяльності з історії використовую наступні форми роботи (**Мал.3**):

(Малюнок 3. Напрямки позаурочної діяльності)

Усні журнали

Усні журнали до ювілеїв, з якими учні приходять до молодших класів, можуть бути присвячені видатним подіям в історії України, культурним та історичним діячам. Протягом минулих років було підготовані та проведені наступні усні журнали **(Табл.3):**

видатні історичні події	державні свята та дати національної пам'яті	діячі історії та культури України
<ul style="list-style-type: none"> до 70 річниці пам'яті жертв сталінізму, до річниці національно-визвольної війни Б.Хмельницького, до 90 річниці Української революції, до річниці Михайлівського Златоверхого монастиря, до 300 річниці Українсько-шведського договору 1708р., до 70 річчя подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України, до 100 річниці боїв на горі Маківка 	<ul style="list-style-type: none"> до Дня Соборності до Дня пам'яті герої Крут до Дня захисника Вітчизни до Дня Збройних Сил України 	<ul style="list-style-type: none"> до дня народження П.Сагайдачного, до 100 річниці від народження С. Бандери, до 100 річниці від народження П.Григоренко, до 320 річниці від народження П.Калнишевського, до 100-річчя від дня народження А. Малишка; до 120 річчя від дня народження П. Тичини; до 450 річчя Пересопницького Євангелія; до 290-річчя з дня народження Григорія Сковороди

(Таблиця 3)

Наприклад, у січні готую разом із класними керівниками заходи до Дня пам'яті героїв Крут. За останні роки це були тематичні виставки, усні журнали, літературно-музичні композиції (<http://www.school19.zp.ua/758-pamyati-gerojiv-ukrajini-prisvyacheno.html>). Також у січні проводжу щороку інформаційні заходи до Дня Соборності України. Найчастіше вони мають форму саме усного журналу, з яким учні старшого віку відвідували молодших школярів (<http://www.school19.zp.ua/754-vidznachennya-dnya-sobornosti-ukrajini-na-filiji-3.html>), (<http://www.school19.zp.ua/706-ukrajintsi-natsiya-gidnosti.html>). У 2015-2016 н.р. заплановано заходи до 175 річниці виходу першого «Кобзаря», 25-ї річниці Революції на граніті, 25-ї річниці Декларації про державний суверенітет. Ювілейні заходи у цьому році заплановані до дня народження Б.Хмельницького, В.Симоненка, Д.Яворницького, Ніла Хасевича та ін.

Тематичні виставки

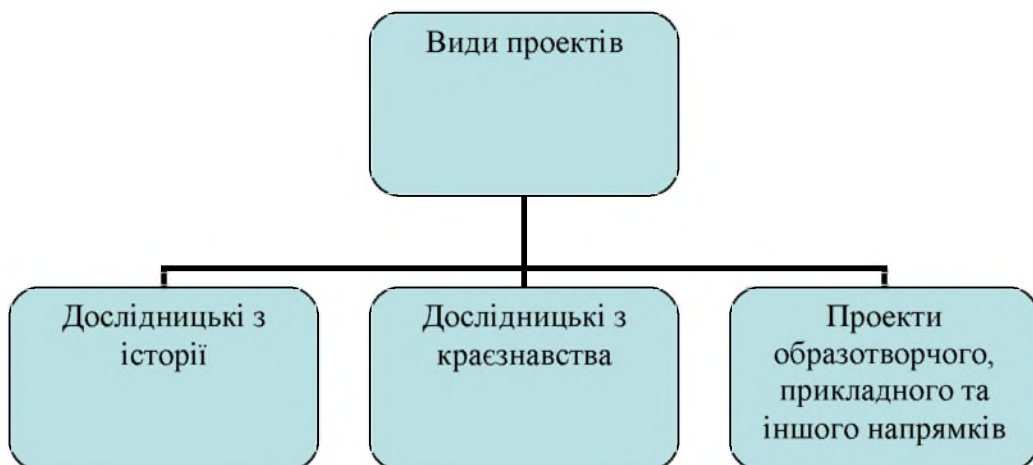
Оформлення тематичних виставок є складовою частиною більшості виховних заходів національно-патріотичного виховання. В оформленні тематичних виставок беруть участь учні, які шукають інформацію в Інтернеті, інших джерелах та оформлюють виставки для учнів школи. За минулі роки проведено тематичні виставки до ювілеїв видатних діячів української історії та культури, наприклад:

- до 170-річчя від дня народження П.Чубинського;
- до 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка;
- до 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького та ін.

Щороку оформлюються виставки до державних свят та дат національної пам'яті: Дня захисника Вітчизни, Дня Соборності, Дня Перемоги, днів вшанування жертв сталінізму, голодоморів та голокосту.

Творчі проекти

Одним із напрямків позаурочної діяльності з національно-патріотичного виховання є залучення учнів до роботи над різноманітними творчими проектами (Мал.4.)

(Малюнок 4. Види творчих проектів)

Особливість методу проекту в тому, що він потребує більше часу, ніж урок, тому впроваджую творчі проекти саме у позаурочній діяльності. Робота над творчими проектами ведеться, насамперед, в історичному та краєзнавчому напрямках.. За минулі роки учнями реалізовано проект «Війна в історії моєї родини», який має патріотичний напрямок. Декілька проектів було присвячено історії українського козацтва. Недостатня кількість матеріалів для проведення уроків історії рідного краю змусила звернутися саме до створення творчих проектів, під час яких учні разом зі мною зібрали міні-бібліотеку з краєзнавства та створили тематичні папки «Олександрівськ», «Революція на нашій землі», «Дніпробуд», «Видатні земляки», «Їхня доля пов'язана із Запоріжжям». Розпочато роботу над проектом з теми «Махновський рух». Усі

матеріали систематично використовуються у роботі автора - особливо під час вивчення у 8 класі козацької доби. У 9 класі при вивченні періоду історії України ХІХ сторіччя дуже цікавими є спогади родини Лущинських («Спогади Лущинських: дворянська родина на зламі епох». Василівка -Запоріжжя. 2013) та наочні матеріали, зібрані учнями (календарі з ілюстраціями, раритетні фото, книжки). У 10 класі події Української революції та громадянської війни вивчаються із залученням літератури про Махновський рух. Індустріалізація аналізується за матеріалами будівництва Дніпрогесу, про яке учні збирали матеріал до 70 річниці відкриття гідроелектростанції. Репресії 30-х років зовсім по-іншому сприймаються учнями, які знайомляться з матеріалами книги «Реабілітовані історією. Запорізька область» (видавництво «Дніпровський металург».- Запоріжжя 2014р.). При вивченні історії Другої Світової війни учні щороку поповнюють тематичні папки «Звільнення Запоріжжя», «Імена героїв у назвах вулиць», «Пам'ятки війни». Інформацію використовуємо у вигляді усних журналів, повідомлень, презентацій.

У 2015-2016 н.р. розпочато роботу учнів 8-9 класів над творчим проектом «Борці за волю України», під час виконання якої особлива увага приділяється народним героям України. Це С.Наливайко, І.Сірко, О.Довбуш, І.Богун, У.Кармелюк, Л.Кобилиця. Під час роботи у старших класах автором акцентувалася увага на патріотизмі і моральності діячів визвольного руху. Так символом патріотизму і жертвності у боротьбі за незалежну Україну став подвиг юних героїв Крут, боротьба за волю України повстанців Холодного Яру, життя Є.Коновальця, діяльність лідерів Української Повстанської Армії, спротив дисидентів тоталітарній системі у 60-80 рр. ХХ сторіччя тощо. Ці та інші теми є надзвичайно емоційними, хвилюючими і дають невичерпні можливості для розкриття такої людської якості, як самопожертва в ім'я нації та держави. Учні створювали комп'ютерні презентації, оформлювали повідомлення та реферати. За зібраними матеріалами оформлювалася виставка з інформацією, для молодших школярів організовано усні журнали. У планах творчий проект «Справжній Радянський Союз», який дозволить об'єктивно висвітлити трагічні сторінки комуністичної доби в Україні. Також учням 9 класу запропоновано внести власні пропозиції щодо зміни «комуністичних» назв вулиць у Шевченківському районі на більш доречні в історичному сенсі. Проект буде оформлений у вигляді повідомлень та презентацій та буде представлений учням 7-8 класів у березні. Як заступник директора, що керує виховною роботою, організовую для учнів, які мають здібності у сфері образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, участь у різноманітних конкурсах творчих робіт. Проведено виставки, які були спрямовані на формування любові до власної країни та рідного краю. До Дня Хортиці діти разом з батьками робили малюнки, вироби з різних матеріалів у різноманітних техніках. До осінніх свят було проведено виставку «Моя барвиста Україна». У 2013 році відбулася виставка до 70 річниці звільнення Запоріжжя. Учні філії № 1, 3 постійно беруть участь у міському етапі Всеукраїнської виставки-конкурсу декоративно-ужиткового й образотворчого мистецтва «Знай і люби свій край». Роботи талановитих учнів філії № 3 використано для оформлення тематичних куточків «Українська світлиця» й «Українська паляниця».

Проведення державних свят та дат національної пам'яті

Формування громадянина України важко уявити собі без виховання в учнів поваги до відзначення Державних Свят, зокрема: Дня Конституції, Дня Незалежності, Дня захисника України, Дня Гідності і Свободи, Дня Збройних Сил України, Дня Соборності України. За час роботи заступником директора на філіях № 1, 3 ЗНВК № 19 протягом 8 років мною було створено сценарії для проведення усіх вищезгаданих свят. В останні два роки, на виконання Указу Президента України (від 14 жовтня 2014 року № 806), у школі проводяться святкові заходи до Дня Захисника Вітчизни. При відзначенні Дня Захисника Вітчизни на концертну програму запрошувалися учасники АТО та волонтери (<http://www.school19.zp.ua/872-den-zashchitnika-otechestva-na->

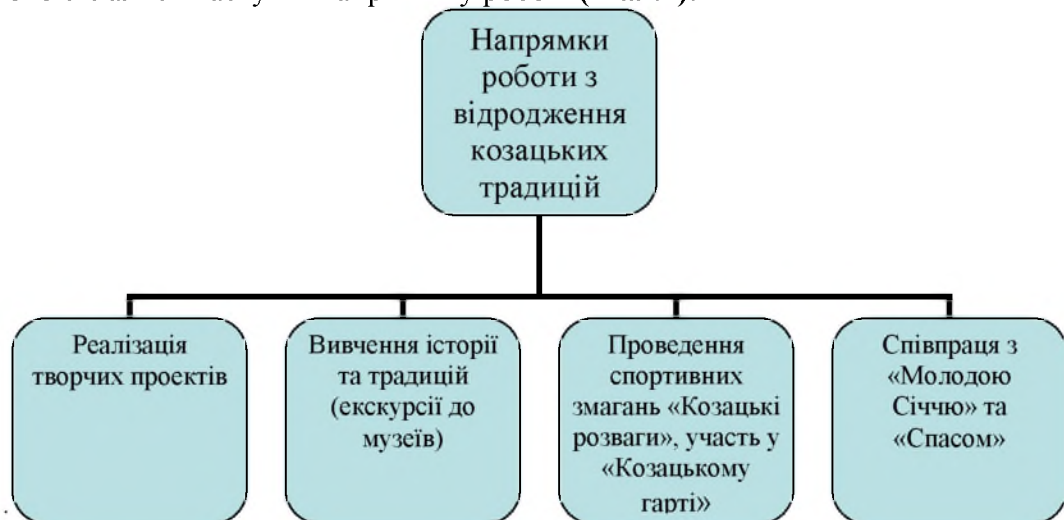
filialakh.html). Учні вчать бачити у військовій професії високий статус захисника Вітчизни, шановної в суспільстві людини. Підлітки починають думати про власну спортивну і фізичну підготовку, залучаються до здорового способу життя. Останніми роками чітко відстежується зріст кількості учнів 8 - 9 класів, які систематично відвідують спортивні секції або спортивні зали. Актуальною є організація збирання та поширення інформації про героїчні вчинки українських військовослужбовців, бійців добровольчих батальйонів у ході російсько-української війни, волонтерів та інших громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України. Другий рік поспіль автором проводиться урок-презентація «Мій Майдан», який викликає надзвичайний інтерес в учнів 8-9 класів та проходить дуже емоційно. Вшанування учасників подій Другої Світової війни завжди займало особливе місце у моїй роботі з учнями. Щороку організуюю заходи до Дня Перемоги: святковий концерт, конкурси пісень воєнних років, тематичні виставки творчих робіт, книжок, плакатів. За минулі роки мною розроблено сценарії «Видатні битви», «Діти війни», «Жінка та війна», «Внесок України у Перемогу», «Маловідомі сторінки війни» та ін. Для учнів 5-9 класів пропонувалась участь у творчих дослідницьких проектах «Війна в історії моєї родини», «Видатні перемоги», «Запоріжжя в історії війни», «Видатні битви та полководці» та ін. Традиційно діти відвідують краєзнавчий музей, музей Бойової слави гімназії № 93, покладають квіти до пам'ятників, випускають привітальні листівки ветеранам, які мешкають у мікрорайоні (<http://www.school19.zp.ua/758-pamyati-gerojiv-ukrajini-prisvyacheno.html>). Згідно з Указом Президента «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої Світової війни» та Закону «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 роках» сьогодні змінено акценти зі святкування Дня Перемоги на вшанування жертв війни та вивчення невідомих для учнів сторінок війни, також введено нове свято - День примирення (<http://www.school19.zp.ua/826-den-pamyati-i-primireniya.html>). Розумію, що зараз необхідно працювати над руйнуванням радянських міфів, однаково вшановувати усіх борців з нацизмом, переходити від святкування до вшанування пам'яті жертв та героїчної боротьби усіх учасників подій тих років. Вже змінено символіку Перемоги, оскільки георгіївська стрічка стала символом агресії Росії проти України. Новим символом став популярний у Європі червоний мак, гаслом святкування вислів - «Пам'ятаємо. Перемагаємо!». Так у 2014 році автором було розроблено урок-презентацію «Початок Другої Світової війни. Міфи та реальність», під час якого висвітлювалась роль сталінізму у подіях 30 років ХХ сторіччя. Поступово останніми роками темою свята Перемоги став внесок саме українського народу в загальну перемогу над фашизмом. Діти мають можливість ознайомитися з дослідженнями історії війни саме українських істориків, які базуються на нещодавно відкритих архівах, багаторічному спілкуванні з учасниками тих подій. Резервом у роботі залишається об'єктивне висвітлення ролі ОУН-УПА в історії Другої Світової війни, оскільки ця тема у нашому регіоні викликає досить неоднозначну суспільну реакцію. У роботі використовую Лист МОН України від 27.11.2014 № 1/9-614 «Про методичні рекомендації з організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді у 2014-2015 н.р.», який надав можливість патріотично налаштованим педагогам посилятися у своїй роботі на даний нормативний документ. Виховання в учнів шанобливого ставлення до жертв комуністичного та фашистського режимів має особливе значення в сучасних умовах. Останніми роками організуюю інформаційні заходи до дня пам'яті жертв фашизму, які проходять у вересні. У січні проводжу інформаційні заходи до дня пам'яті жертв голокосту. Заходи висвітлюються на сайтах школи (<http://www.school19.zp.ua/854-eto-ne-dolzno-povtoritsya.html>). Слід відзначити, що робота з даного напрямку велася у школі й у минулі роки. Традиційно у листопаді учні вшановують пам'ять жертв Голодоморів. Автором розроблено разом з учителями української філології сценарій вечора-реквієму «Жнива скорботи». Для учнів старших

класів щороку проводжу тематичний урок-презентацію. Також діти мають можливість переглянути тематичні виставки, створити повідомлення, комп'ютерну презентацію, реферат. У куточку «Українська паляниця» виставлено матеріали, присвячені пам'яті жертв голодоморів (<http://www.school19.zp.ua/692-golodomor-pamyataemo.html>). На виконання заходів з декомунізації у школі проводжу виховні години-презентації з теми «Репресії Сталінського режиму» для учнів 8-9 класів. Захід проводиться щороку у травні до дня пам'яті жертв політичних репресій.

Відродження козацьких традицій

Наш народ споконвіку культивував лицарські традиції виховання, на них формувалась еліта нації, яка завжди боролася за свободу та незалежність держави. Реалізації концепції національно-патріотичного виховання молоді сприяє насамперед козацька педагогіка, головна мета якої полягає у плеканні у родині, школі, громадському житті козака-лицаря — палкого патріота, мужнього громадянина незалежної України, захисника рідної землі з яскраво вираженою національною свідомістю, самосвідомістю, високим рівнем моралі й духовності. Відродженню козацької героїки приділяю багато уваги, організовую діяльність за вищезгаданими напрямками. Для дошкільнят та учнів початкової ланки важливо було донести поняття «козацтво», роблячи наголос саме на зовнішніх атрибутах – одязі, зброї, забавах. Традиційно до Дня українського козацтва, Дня Збройних Сил України та під час проведення декади фізичної культури діти беруть участь у стилізованих спортивних змаганнях «Козацькі розваги», складовою частиною яких завжди були вікторини з питаннями про історію, побут, зовнішній вигляд козаків. (<http://www.school19.zp.ua/809-festival-kozatskij-gart-viznachiv-najkrashchikh.html>).

Систематично організовую участь учнів у фізкультурно-оздоровчому патріотичному комплексі школярів України «Козацький гарт». Гостями закладу та учасниками свят стають учасники запорізьких секцій бойового Спасу. Систематично у патріотичних заходах приймає участь керівник дитячої громадської козацької організації «Молода Січ» Анатолій Шеремет. Учні школи є членами даної організації. Одним із засобів ознайомлення дітей із козацьким побутом та військовою справою є екскурсії на острів Хортиця, де учні мають можливість відвідати музей козацтва, Запорізьку Січ або до Музею зброї. Щороку організовую поїздки для учнів на дані об'єкти під час проведення традиційного Дня музеїв, звіти та враження відображаються у шкільній пресі та на сайтах школи (<http://www.school19.zp.ua/858-zdravstvuj-khortitsa.html>). Поступово склалися наступні напрямки у роботі (Мал.5):

(Малюнок 5. Напрямки роботи з відродження козацьких традицій)

Співпраця з учнівським самоврядуванням

Вихованню сучасного громадянина-патріота Української держави, підготовці молоді до виконання ролі активних громадян, формуванню громадянських навичок і цінностей, необхідних для ефективної участі у житті громади, сприяє залучення учнів до діяльності учнівського самоврядування. Багато років я координую діяльність органів учнівського самоврядування філій № 1, 3 Учні ЗНВК № 19 з 2006 року мають можливість отримати досвід активної громадської позиції у рамках діяльності дитячо-юнацької громадської організації «Республіка Мрія». Цікава форма дитячої республіки дозволяє залучити учнів до роботи в активах класів та загальному активі філій № 1, 3. Щорічно у вересні та січні кожен з 1 по 9 класів визначається з власним активом, формами його діяльності у класі. Також кожен з 5-9 класів обирає по 2 депутати до Парламенту «Республіки Мрія». Раз у декілька років на загальних виборах учні обирають собі віце-президента по філіях. Передвиборча діяльність дозволяють учням спробувати себе як у ролі кандидатів, так і в ролі виборців. Має місце і агітація, і дебати, і розповсюдження листівок з програмами, і голосування у кабінці, й організація роботи виборчої дільниці. Усе це учні сприймають досить серйозно, розуміючи, що таким чином отримують унікальний досвід громадянського життя. Учні-активісти щовівторка збираються на засідання та сумісно вирішують питання організації дитячого життя та проведення різноманітних заходів. Робота активів відстежується завдяки інформаційним стендам та у проекті шкільної преси «Вісник Мрії-Новий формат». Таким чином, у членів учнівського самоврядування формується активна життєва позиція, почуття власної гідності, діти привчаються бути організаторами та господарями власного життя. Це має дуже важливе значення в умовах, коли частина дорослого населення держави займає вкрай негативну або пасивну позицію щодо подій у власній країні. Дуже важливо не дати цим поглядам батьків стати життєвою позицією нового покоління. Щоб стимулювати активність класів у 2015-2016 н.р., усі класні колективи, які носять назву міст Республіки Мрія, включилися у змагання за право назватися кращим містом. У листопаді щорічно проходить декада самоврядування, під час якої учні знайомляться з основними принципами та засобами роботи, досвідом інших шкіл. Цікавими авторськими формами роботи є проведення Дня дублера, під час якого учні працюють учителями, та святкування у листопаді-грудні Дня школи, під час якого активісти отримують грамоти та подарунки за роботу у 1 семестрі.

Участь у роботі проекту «Вісник Мрії-Новий формат»

У школі створені унікальні можливості для висвітлення у Інтернет - ресурсах та у друкованій пресі матеріалів, що популяризують українську історію, боротьбу українського народу за незалежність, мову та культуру, здобутки педагогів з досвіду роботи з національно-патріотичного виховання. Як куратор проекту шкільної преси «Вісник Мрії - Новий формат» на філії № 3, координую роботу редколегій газет 5-9 класів. ЗНВК № 19 є базовою школою Всеукраїнського експерименту з впровадження медіа освіти, розпочатого в Україні у травні 2010 року. У рамках проекту учні 5-9 класів створюють щомісячні класні газети у печатному та електронному варіантах. Юні журналісти описують заходи національно-патріотичного виховання, публікують інтерв'ю з цікавими дітьми та дорослими, розміщують інформаційні матеріали щодо історії, культури, традицій українського народу. Протягом останніх років я відповідаю за висвітлення на сайті школи усіх заходів, які відбуваються на філіях ЗНВК № 19. Декілька років поспіль разом із вчителями-редакторами газет організовую участь редколегій у медіа-конкурсах відеороликів, есе, інтерв'ю, творів різноманітної тематики. За останні роки учні філії № 3 брали участь у наступних заходах, які мали громадську та національно-патріотичну спрямованість:

- Міжнародному конкурсі есе та рецензій «По той бік екрану»;
- міському конкурсі «Перлини Запоріжжя»;
- конкурсі творів «І в мирному світі жити!»;

- конкурсі се «Свобода. Демократія. Медіа»;
- Міжнародному фестивалі «Москва-Запоріжжя» та ін.

Оформлення тематичних куточків

Проявом патріотичного духу, свідченням формування Української політичної нації стало масове використання української національної та державної символіки, українського традиційного одягу, жовто-блакитних кольорів. Протягом останніх років мною було організовано проведення акцій, які були спрямовані на розміщення державної символіки в усіх навчальних приміщеннях закладу. У своїй діяльності куруюся, насамперед, наказом МОН від 7 вересня 2000 року № 439 «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України». У 2014-2015 н.р. у школі було проведено конкурс на кращий куточок національної символіки, в якому активно взяли участь представники учнівського самоврядування, як члени журі. (<http://www.school19.zp.ua/722-konkurs-patrioticheskikh-ugolkov-zavershen.html>). Також, за моєю ініціативою, та завдяки зусиллям учнів та батьків було оформлено дві тематичні кімнати. Перша – «Українська світлиця», в якій зібрано побутові речі українців. У другій було оформлено тематичний куточок «Українська паляниця», де розміщено матеріали з історії хліборобства в Україні. Учні середньої ланки проводять у цих приміщеннях для молодших школярів та вихованців тематичні екскурсії та виховні години (<http://www.school19.zp.ua/669-vid-zernini-dokhlibini.html>). У куточку «Українська паляниця» також зібрано тематичний матеріал з теми голодомору, які використовуємо для проведення заходів пам'яті. На другому поверсі оформлено стенди, присвячені державним святкам України.

Залучення учнів до участі у волонтерських акціях

Участь у волонтерській діяльності не є новою для учнів ЗНВК № 19. Виховний вплив даного виду соціальної активності важко переоцінити. Діти отримують можливість самореалізуватися, отримати досвід активної громадської діяльності. Вкрай важливо навчити дитину розуміти особисту відповідальність за все, що коїться у її світі – родині, класі, дворі, районі, місті, країні. Участь учнів у волонтерстві дозволяє їм зробити власний внесок у вирішення існуючих у суспільстві соціальних проблем. Також діти розвивають соціально-комунікативні здібності, будують соціальні зв'язки, застосовують моральні принципи, знаходять нових друзів. Протягом останніх років учнів було залучено до участі в акціях «Допоможи дітям!», «Від серця до серця», «Подаруй дитині казку». Діти збирали речі, книжки та іграшки для вихованців Запорізьких інтернатів. За останні роки новим напрямком у роботі стало залучення учнів до організації допомоги дітям-переселенцям, учасникам АТО, вихованцям дитячих будинків та інтернатів, дітям, які отримали поранення. Усе це дозволяє виховувати громадянську позицію, відчуття відповідальності за події у країні, усвідомлення важливості внеску кожного громадянина у загальну справу. З початком АТО учні школи брали участь у Всеукраїнській акції «Ліки замість квітів», «Лист солдату», «Подаруй солдату прапор», збирали теплі речі, продукти харчування, ліки для учасників АТО. Власними руками учні 1-9 класів філії № 3 виготовляли подарунки для солдат до свят Св. Миколая, Різдва, Пасхи, Дня захисника Вітчизни: малювали листівки-побажання, робили писанки та обереги. Особливим напрямком роботи була моральна підтримка Надії Савченко, для якої діти підготували на комп'ютерах листівки-малюнки та відіслали їх на її адресу до Москви. Цікавою формою роботи стала співпраця із Запорізьким обласним військовим шпиталем: у 2014 році учні підготували подарунки та провели святковий концерт до Дня Св. Миколая (<http://www.school19.zp.ua/727-yunye-pomoshchniki-svyatogo-nikolaya-s-filialov.html>), (<http://www.school19.zp.ua/726-malenkie-volontery-snova-v-zaporozhskom-gospitale.html>). Традиційно організовую проведення на Покрова благодійних ярмарків в українському стилі. (<http://www.school19.zp.ua/862-blagotvoritel'naya-ukrainskaya-yarmarka.html>). Учні разом із батьками виготовляють для продажу солодоші, творчі

роботи, випічку. У 2015 році сума зібраних коштів склала більше 8000 грн., які були спрямовані на благодійність (<http://www.school19.zp.ua/807-velikodnij-koshik-na-peredovu.html>). Частина коштів була передана матері дитини, яка постраждала від вибуху.

Проведення предметних декад

Виховні можливості декад з історії та історії рідного краю важко переоцінити. Саме під час проведення декади найчастіше організується робота учнів над творчими проектами, проходять нетрадиційні уроки, які описано вище: вікторини, брейн-ринги, конкурси творчих робіт, екскурсійна робота, усні журнали, диспути з проблемних питань, виставки. Серед форм позаурочної роботи, що впроваджують під час предметних декад, значною популярністю користуються історичні конкурси, олімпіади, вікторини, КВК. Їхній конкретний зміст може обмежуватися навчальною програмою або виходити за її межі. Досвід проведення таких заходів дозволяє виокремити деякі їх особливості. Так, атмосфера змагання між окремими учасниками дозволяє стимулювати творчу активність учнів, мобілізувати здібності кожного з них, розвивати в них пізнавальний інтерес до предмету та прагнення до глибшого засвоєння знань та отримання інформації з додаткових джерел, виховувати в учнів почуття колективізму і відповідальності за свій внесок у командний результат.

Організація подорожей Україною

Одним із засобів національно-патріотичного виховання вважаю популяризацію молодіжного внутрішнього туризму, з метою вивчення учнями пам'яток української історії, культури та природи, історичних місць та подій, етнографії та життєписів відомих діячів. Протягом 20 років я подорожую Україною з учнями. Цікава інформація, яка була отримана у подорожах, перетворювалась на повідомлення для учнів, найчастіше у вигляді уроку-презентації. За минулі роки було проведено уроки, які познайомили учнів із замками та фортецями України, пам'ятками Закарпаття, Львівщини, Чернігівщини, Тернопільській області. Діти отримали можливість відвідати Одесу, Київ, Крим, Львів, Вінницю, Дніпропетровськ, Умань, Білу Церкву, Асканію-Нову. Особлива увага приділялася відвідуванню об'єктів, які несуть інформацію саме про побут наших предків, його звичаї та традиції. Так, учні побували у етнографічних музеях Пирогово під Києвом, та у парку ім. Шевченка у Львові, де отримали можливість вивчити традиційні українські будівлі, побутові речі. Цікавими для школярів стали подорожі до історичного музею Дніпропетровська з колекцією козацьких речей, зібраних Д.Яворницьким, на «Миколині хутора» на Дніпропетровщині, де побачили світ Петриківського розпису, та до с. Галушківки. Також мною систематично організуються екскурсії до художнього та краєзнавчого музеїв з метою вивчення українського декоративно-прикладного мистецтва. Так, у жовтні 2015 р учні 5-7 класів відвідали виставки «Опішнянська кераміка» та ювілейну виставку майстра Петрівського розпису Андрея Пикуша (<http://www.school19.zp.ua/858-zdravstvuj-khortitsa.html>), (<http://www.school19.zp.ua/848-ekskursiya-v-khudozhestvennyj-muzej.html>).

Діяльність гуртка «Ми-громадяни України»

Ще одним з напрямків у моїй роботі з національно-патріотичного виховання учнів є організація діяльності позаурочного гуртка для учнів 9 класів «Ми-громадяни України». Вважаю, що головною метою громадянської освіти в Україні є виховання людини, для якої демократичне громадянське суспільство є тим середовищем, яке забезпечує розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих суспільних інтересів. Громадянськість передбачає усвідомлення власної ролі в житті суспільства, активне прагнення його вдосконалення згідно з демократичними нормами й цінностями. Курс «Ми - громадяни України» інтегрує знання з політології, соціології, соціальної психології, економіки, філософії. Завданнями курсу є опанування основ знань про принципи і цінності демократичного громадянського суспільства, життя й

діяльність людини в такому суспільстві, про роль і функції демократичної держави, про можливість громадян впливати на політику й життя своєї громади та держави загалом. Основні поняття для ознайомлення це - «демократія», «громадянин», «громадянське суспільство», «права людини». Також діти знайомляться з історією становлення громадянських цінностей у світі та Україні, структурою органів влади в Україні усіх рівнів, можливостях взаємодії особистості та держави. Завдання гуртка – навчити дітей умінню спілкуватися з іншими людьми, толерантно ставитися до будь-яких відмінностей, самостійно приймати важливі рішення та нести за них відповідальність, займати активну життєву позицію. Отримані знання учні реалізують у житті, беручи участь у підготовці різноманітних заходів та роботі учнівського самоврядування. Також учасники гуртка створюють творчі проекти різноманітного спрямування. Наприклад, соціальний відеоролик «Молодь за здоровий спосіб життя» та екологічний відеоролик «Запоріжжя: реалії та надії», які у 2015-2016 н.р. взяли участь у конкурсах міського та обласного рівнів.

6. Залучення громадськості до навчально-виховного процесу.

Залучення громадськості до навчально-виховного процесу здійснюється за двома основними напрямками. Перший напрямок це співпраця з позашкільними закладами та організаціями. Другий – залучення батьківської громадськості. Вагому роль у пропагуванні ідеї національно-патріотичного виховання як національного пріоритету України, відіграють дитячі та молодіжні громадські організації. Проблеми в організації роботи з даного напрямку пов'язані з, майже, повною відсутністю у Запорізькому регіоні традиційних для організацій скаутів, гайдів та ін. Протягом п'яти останніх років мені вдалося налагодити співпрацю із дитячою козацькою організацією «Молода січ» (керівник А.М.Шеремет), учасниками якої є учні і нашої школи. Завдяки співпраці маємо участь у шкільних заходах представників організації та завжди своєчасно отримуємо інформацію щодо проведення у Запоріжжі фестивалів, виставок, ярмарок патріотичного та національного спрямування. Особливістю сучасного виховного процесу у школі становиться залучення до патріотичного виховання дітей та молоді учасників бойових дій на Сході України, членів сімей Героїв Небесної Сотні, бійців АТО та членів їхніх сімей, місцевих громадських діячів, батьків, які мають активну громадянську і патріотичну позицію. Так у 2015 році у проведенні 1 уроку у 8-9 класах брали участь добровольці батальйону «Січ», які відповідали на численні запитання учнів щодо сучасних подій в Україні. На жаль, резервом у роботі залишається налагодження співпраці з військовими формуваннями України як мотивація готовності до вибору військових професій; сприяння роботі на базі закладу гуртків, які здійснюють патріотичне виховання молоді; організація участі учнів школи у Всеукраїнській дитячій військово-патріотичній грі «Сокіл» з метою вивчення традицій українського народу залучаю до проведення шкільних свят фольклорний колектив «Оріяни», який провів для учнів декілька театралізованих свят. Представники організації бойових мистецтв «Спас» є почесними гостями на святах військово-патріотичного спрямування. Під час проведення осінніх ярмарок учасники секцій бойового мистецтва «Спас» організовують театралізовані виступи. За минулі роки склалася тісна взаємодія із дитячим вокальним колективом «Терниця» Центру дитячої та юнацької творчості Шевченківського району. Талановиті вокалісти беруть участь у проведенні «Дня вишиванки», «Дня Шевченка», Покровського благодійного ярмарку. Талановиті діти відкривають у власних виступах світ української народної та сучасної пісні. Учні нашої школи є учасниками багатьох хореографічних творчих колективів, у тому числі і народного танцю «Козачата» БК ім. Т. Шевченка. Юні танцюристи постійно беруть участь у проведенні шкільних свят.

Другим напрямком у роботі є організація роботи з батьками. Родина завжди була найкращим колективним вихователем, носієм найвищих національних ідеалів. Метою

патріотичного виховання у родині є прищеплення любові до землі, де народилася людина, гордості за досягнення власної країни, бажання її захистити. Проблема у тому, що дуже багато батьків моїх учнів залишаються заручниками міфів, сформованих у попередні радянські роки, мало хто цікавиться сучасними історичними підходами до історії власної держави. Тому виховувати разом із учнями доводиться також і їхніх батьків. Один із цікавих напрямків у роботі з батьками є формування у родинах учнів традиції святкування державних та традиційних свят, систематичне інформування про цікаві заходи, які проводилися у місті. Серед успіхів у даному напрямку роботи слід відзначити постійну участь батьків у підготовці традиційних українських свят (Масляна, День Св. Миколая, Пасха, Різдво). Поступово через діяльність школи до родин повертаються традиції святкування забутих народних свят. Виготовлення виробів з солоного тіста, випікання пасок та малювання писанок, випікання млинців, подарунки на Миколая, - все це делікатно впливає на побут сучасних родин наших учнів. Протягом останніх років працюю над створенням системи, при якій вдалося б залучити батьків учнів, вихованців до активної участі у навчально-виховному процесі, організації та проведенні позаурочних виховних заходів. Батьки мають стати не тільки гостями на заходах, не тільки спостерігачами за здобутками їхніх дітей, вони мають безпосередньо впливати на формування молодого покоління своїм досвідом та своїм прикладом. Намагаюсь працювати у напрямку збереження родинної історії, яка є складовою загальної історії нашої держави. У даному напрямку успішним є проект «Війна в історії моєї родини», який вже 10 років реалізується з учнями 5 класів. Цікавими проектами є «Родовий герб», «Мій родовід», якій останніми роками включено до програми з історії у 5-х класах у якості практичної роботи, мною ця робота проводиться вже десять років. Несподіванкою для більшості педагогів стала активність багатьох, хоча і не усіх, батьків у волонтерських акціях, спрямованих на підтримку переселенців та учасників АТО. Традицією стала участь батьків у підготовці благодійних ярмарок до Дня козацтва, а з 2015 року, до Дня захисника Вітчизни. Серед задумок – залучення батьків, які мають досвід політичної та громадської діяльності, до організації передвиборчого процесу у наступному навчальному році. В усіх творчих конкурсах батьки мають можливість разом із дітьми продемонструвати власні таланти або спільні роботи. Серед успішних проектів – виставка творчих робіт до 70-ї річниці звільнення м. Запоріжжя від німецько-фашистських загарбників, виставка до Дня Хортиці, участь у конкурсі «Знай і люби свій край» та ін. Подорожуючи дорогами нашої Батьківщини, батьки знайомляться із її культурою, минулим та сьогоденням, відвідують історичні, меморіальні пам'ятки, що дозволяє доторкнутися до власної країни серцем, отримати емоційні враження. Протягом 20 років разом із нашими учнями подорожують і батьки. Також постійно ведеться презентація учням та батькам найцікавіших для подорожей куточків України. Батьки завжди залучені до інформаційно-просвітницької роботи, яка спрямована на формування толерантності, поваги до культури, історії, мови, звичаїв та традицій як українців, так і представників різних національностей. Для батьків різних вікових категорій проведені лекції, тренінги, диспути на теми: «Родина – найвища цінність на землі», «Народна педагогіка, народна казка у формуванні морально-етичних цінностей у дітей», «Щоб не згасло родинне вогнище», «Сім'я, етика сімейних стосунків», «Мудрість народних прислів'їв і приказок про виховання» та ін. Під час проведення тематичних заходів, таких, як День мови, батьки залучаються до підбору книжок для виставок, разом із дітьми малюють, створення творчих робіт.

III. Висновки

Виховання учнів громадянами України стає пріоритетним напрямком роботи у діяльності сучасної школи. Саме на вчителя історії припадає місія створення такого середовища, яке б поступово формувало в учнів ціннісне ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації. Якщо зараз українська школа не усвідомить важливість роботи з даного напрямку, то через роки ми втратимо саму українську державу, бо більшість її громадян не будуть себе з нею ідентифікувати. Саме на уроках історії України закладаються підвалини історичних уявлень майбутніх громадян про давнє минуле власне українського народу, його мови, культури, ментальних рис характеру, державно-політичного життя, як невід'ємної складової формування європейської цивілізації. Тут учні мають отримати базові наукові знання, що слугуватимуть фундаментом формування їх історичної свідомості, патріотизму. Український патріотизм – явище, яке відображає все незаперечно цінне в історії української державності, визнає природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації, народу аж до створення своєї державності. Вивчення розвитку національної самосвідомості - одна з ключових проблем курсу національної історії. Ознайомлюючись з подіями та історичними постатями, учні мають змогу простежити складні шляхи боротьби народу за свою мову, культуру, за національну школу, за існування, в кінцевому рахунку, української нації з притаманними їй корінними рисами і відмінностями. Особливу роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості завжди відігравали школа й учитель. Безумовно серед факторів, що найбільше впливають на формування національної свідомості учнів, важливе місце посідають гуманітарні предмети і насамперед історія України. У ході її вивчення формується історична свідомість людини, що є чи не найвизначальнішою складовою національної свідомості. Формується людина - громадянин з високою національною гідністю, національним характером, національним складом мислення.

Вважаю, що у ЗНВК № 19 за останні роки було проведено значну роботу щодо створення сприятливого середовища для формування громадянина України. Внесок у діяльність з національно-патріотичного виховання кожного вчителя, класного керівника важко переоцінити. Але саме вчителі історії повинні йти в авангарді цієї діяльності, координувати зусилля усіх педагогів з даного питання. Тому доцільно проводити для педагогів методичні заходи, які підвищують рівень національної свідомості, допомагають визначитися в сучасних історичних підходах, підказують оптимальні форми роботи з учнями. Слід відзначити появу за останні декілька років цікавих та корисних нормативних документів та методичних розробок на допомогу вчителю, але тільки те, що з розряду теорії переведено до розряду практики у власній діяльності дає найбільш вагомий результат. Тому вважаю, що даний досвід буде корисним для усіх, хто сьогодні працює над формуванням майбутніх громадян України.

IV. Список використаних джерел

1. Концепція національно-патріотичного виховання молоді (наказ МОН від 16.06.2015р. № 641.
2. Указ Президента України № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки».
3. Наказ Міністерства освіти і науки України від 27.10.2014 № 1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді».
4. Програма патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в навчальних закладах України, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України 21 жовтня 2013 року № 1453 /716 /997.
5. Лист Міністерства освіти і науки України від 25.07.2014 № 1/9-376 «Методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2014/2015 навчальному році» та ін.
6. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізації них суспільних змін: навчально-методичний посібник / [І.Д. Бех, К.О. Журба, В.А. Киричок та ін.]. – К.: Пед. думка, 2011. – 240 с.
7. Петренко О. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді / О. Петренко, Г. Дежнюк // Позакласний час. – 2005. – № 3–4. – С. 28–29.
8. Гнатюк В. Національне виховання як складова у побудові громадянського суспільства / В. Гнатюк // Світ виховання. – 2004. – № 1. – С. 33–36.
9. Дубіна М. Патріотичне виховання молоді / М. Дубіна, Ю. Руденко // Освіта України. – 2006. – № 8. – С. 5.
10. Супруненко А.Г. Громадянське виховання школярів на уроках історії в загальноосвітній школі.
11. Березін А.М. Психологічні чинники формування національної свідомості / А.М. Березін. - К.: Практична психологія та соціальна робота, 2007. - 56с.
12. Бех І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Бех, К. Чорна.-Л.: Світ виховання, 2009. - 335с.
13. Головінський І. Національна свідомість як рушійна сила державотворення. Психологічна інтерпретація / І.Головінський. - К., 2008. - 461 с.
14. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави / В.Гонський. - К.: Рідна школа, 2007.- 567с.
15. Калакура Я. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців / Я.Калакура.- Ч.: Українознавство, 2009. -600с.
16. Кіндрат В.В. Патріотичне виховання підлітків: психологічний аспект / В.В. Кіндрат.-Л.: Наукові записки РДГУ, 2008. - 589с.
17. Мінько Л.С. Досвід виховання національної свідомості в учнів на уроках історії та інших суспільних дисциплін – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpu11.com.ua/uploads/files/Dosvd-vihovannya-naconalnoyi-svdomost.pdf>
18. Видатні постаті України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/vidatnipostatiukraieni/home>
19. Видатні постаті української історії. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.vn.ua/mark.html>
20. Вшанування борців за незалежність України у ХХ сторіччі уродженців Запорізької області. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nmrda.gov.ua/content/vshanuvannya-borciv-za-nezalezhnist-ukrayiny-u-hh-storichchi-urodzhenciv-zaporizkoyi-oblasti>
21. Персоналії. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrolib.wordpress.com/tag/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97/>

22. ТОП-10 борців за незалежність України. .- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dsnews.ua/politics/top-10-bortsiv-za-nezalezhnist-ukrayini-24082015120000>

23. Українські військові діячі періоду першої російсько-української війни (грудень 1917 – березень 1918). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_08_6.html

Нормативні документи
з національно-патріотичного виховання

1. Указ Президента України № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки»;
2. Наказ Міністерства освіти і науки України від 27.10.2014 № 1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді»;
3. Лист Міністерства освіти і науки України від 13.08.2014 № 1/9-412 «Про проведення Уроків мужності»;
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2013 року № 360 «Про затвердження плану заходів на 2013–2015 роки з підготовки і відзначення 70-ої річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ої річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»;
5. Програма патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в навчальних закладах України, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України 21 жовтня 2013 року № 1453 /716 /997»;
6. Лист Міністерства освіти і науки України від 25.07.2014 № 1/9-376 «Методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2014/2015 навчальному році» та ін.
7. Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»), затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13 червня 2012 року № 687»;
8. Положення про Всеукраїнську військово-спортивну гру «Патріот», затверджене наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 5 квітня 2004 року № 274/112/10»;
9. Доручення Кабінету Міністрів України від 05.05.2009 № 22966/1/1-09 та План організації виконання положень Указу Президента України від 27.04.2009 № 272 "Про проведення Всеукраїнської молодіжної акції «Пам'ятати. Відродити. Зберегти»»;
10. Наказ МОН від 8 грудня 2009 р. № 1494-р «Про затвердження плану заходів щодо підвищення рівня патріотичного виховання учнівської та студентської молоді шляхом проведення на постійній основі тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини»;
11. Наказ МОН від 7 вересня 2000 року № 439 «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України»;
12. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212»;
13. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді, схвалена Указом Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948»;
14. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 № 1243 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України».

**Добірка відеоматеріалів, рекомендована Українським інститутом
національної пам'яті**

Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Документальні фільми про українську військову звитягу			
в різні історичні часи			
“Аеропорт”	2015	Україна	А.Сеїтаблаєв
“Війна без переможців”	2003	Україна	І.Чижов
“Війна за свій рахунок”	2015	Україна	Л.Кантер
“Два дні в Іловайську”	2015	Україна	
“Добровольці Божої чоти”	2015	Україна	Л.Кантер, І.Ясній
“Золоте стремено”	1993	Україна	Є.Гончаров
“Контакт”	2015	Україна	М.Найєм, Б.Кутєпов
“ОУН–УПА: війна на два фронти”	2006	Україна, т/к НТН	А.Санченко
“Тризуб Нептуна”	2010	Україна	І.Канівець
“Українська революція”	2006	Україна	І.Канівець
“УПА. Тактика боротьби”	2007	Україна, т/к Перший Національний	С.Братішко
“УПА. Третя сила”	2007	Україна	С.Братішко, В.Загоруйко
“Холодний Яр. Воля України або смерть”	2014	Україна	ГО “Не будь байдужим”
“Хроніки Української Повстанської Армії 1942–1945”	2014	Україна, ГО Українська Галицька Асамблея	Т.Химич
Художні фільми про мужність та героїзм захисників Української землі			
“Богдан-Зіновій Хмельницький”	2006	Україна	М.Машенко
“Гвардія”	2015	Україна	А.Шапарєв
“Далекий постріл”	2005	Україна	В.Шалига
“Залізна сотня”	2005	Україна	О.Янчук
“Нескорений”	2000	Україна	О.Янчук
“Один – в полі воїн”	2003	Україна	Г.Вірста, О.Мосійчук
“Полон”	2015	Україна	А.Матешко
“Страчені світанки”	1995	Україна	Г.Кохан

Добірка тематичних українських пісень

- “Балада про повстанця” (сл. Є. Лещук);
“Буде нам з тобою що згадати” (народна пісня);
“Воины света” (сл., муз. С.Михалюк);
“Гей, готуйте, хлопці, зброю” (автори слів і музики невідомі);
“Гей, соколи!” (сл., муз. Т.Падура);
“Герой” (сл. муз. А.Кузьменко);
“Запах війни” (сл., муз., В.Бронюк);
“Збудись, Україно!” (автори слів і музики невідомі);
“Йде січове військо” (сл., муз. М.Гайворонський)
“Ой, під гаєм” (автори слів і музики невідомі);
“Коли ми вмирили” (народна пісня);
“Лента за лентою” (сл. М. Сороколіта, муз. В. Заставний);
“Люби ти Україну” (сл. В. Бронюк, муз. ТПК);
“Мальви” (сл. Б.Гура, муз. В.Івасюк);
“Мій народ” (сл., муз. Тартак і Гуляйгород);
“Нас весна не там зустріла” (народна пісня);
“Не кажучи нікому” (О. Положинський);
“Ой, у лузі червона калина” (автори слів і музики невідомі);
“О, Україно!” (сл. М.Вороний, муз. Я.Ярославенко);
“Пливе кача” (лемківська народна пісня);
“Повертайся живим!” (сл. і муз. С. Тарабарова);
“Повертайся живим” (сл. І.Цілик, Сестри Тельнюк, Козак Систем, муз. Сестри Тельнюк, Козак Систем);
“Повстанець” (сл. В.Нестерчук, А.Білодуб, муз. народна);
“Стіна” (сл. С.Вакарчук муз. Океан Ельзи);
“Там, під Львівським замком” (українська народна пісня);
“Українці” (сл. А.Кузьменко, муз. Скрябін);
“Укроп” (сл. О.Ткачук, муз. Гайдамаки);
“У сні не воюють солдати” (А. Малишко, П. Майборода);
“Чорними хмарами вкрита руїна” (народна пісня);
“Шлях на Берлін” (сл. В. Мельник, муз. О. Бурміцький);
“Що то за прапор лопотить?” (автори слів і музики невідомі);
“40 повстанців” (автори слів і музики невідомі).

Корисні інтернет-посилання для вчителя історії

Козацька доба:

1. Брусний С. Брати по духу і зброї. Про дружбу козаків і татар [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / Сергій Брусний. – 15.03.2011. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/15/31684/>
2. Громенко С. Як козаки з кримськими татарами від турків Крим боронили [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / С.Громенко. – 15.08.2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/15/144019/>
3. Солодько П. Берестечко. Екскурсія музеєм “Козацькі могили” [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / П.Солодько. – 10.07.2011. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/10/45334/>
4. Українське козацтво у ХХ-ХХІ сторіччі [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/i3.htm>
5. Хундерт З. Запорозьці як фактор політичної боротьби в Речі Посполитій [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / З.Хундерт. – 23.12.2013. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/12/23/140453/>
6. Черкас Б. Козаки на Балтиці. Як запорозькі “чайки” воювали проти шведів [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / Черкас Б. – 10.10.2013. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/10/10/137416/>
7. Чухліб Т. Українці, які не дали туркам захопити Європу. Три несхожі долі [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / Т.Чухліб. – 17.01.2013. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/17/108588/>

Українські січові стрільці:

8. Стисла історія Легіону Українських Січових Стрільців [Електронний ресурс. Інформаційний портал] – Режим доступу: <http://vcc.milua.org/history.html>

Дієва армія УНР:

9. Мілітарна Україна [Електронний ресурс. Інформаційний портал] – Режим доступу: <http://forum.milua.org/viewforum.php?f=2>
10. Холодний Яр [Електронний ресурс. Інформаційний портал] – Режим доступу: <http://unknownwar.info/>

Діяльність УПА:

11. ОУН–УПА: Легенда спротиву [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу: <http://oun-upa.ga/>
12. Пагіря О. Нескорені. Чому українські повстанці не стали нацистськими та советськими колаборантами [Електронний ресурс] // Український тиждень [сайт] / Пагіря О. – № 41 (258) від 11 жовтня 2012 р. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62077>
13. Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / Іван Патриляк. – 08.05.2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>
14. Патриляк І. УПА була більш “робітничо-селянською”, ніж радянські партизани [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт] / Іван Патриляк. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>

Інтернет-ресурси з питань патріотичного виховання

- Інститут проблем виховання НАПН України ipv.org.ua/publications/zbirnuk.html
- Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи psyua.com.ua
- Український інститут національної пам'яті memory.gov.ua/publication
- Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка uisr.org.ua
- Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського nuou.org.ua/nauka/naukovi-publikatsii.html
- Рада Європи (посібник «Демократичне управління школою») http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/Resources/EDCPACK_EN.asp
- Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (методичний посібник «Роль педагога в посиленні патріотичного виховання») moipro.mk.ua/index.php/vixovna-robota
- Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників (досвід роботи педагогічних працівників Черкащини та методичні брошури з патріотичного виховання дітей та учнівської молоді) <http://library.ippro.com.ua>
- Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді ukrjuntur.org.ua
- Ліга старшокласників Черкащини liga.ed-sp.net
- Пластовий портал plast.org.ua
- Благодійний фонд «Героїка» <http://geroika.org.ua/>
- Всеукраїнська громадська організація «Закінчимо війну» <http://stop-war.org.ua/rekom.php>; http://stop-war.org.ua/view_news14.php?id=61
- Історична правда istpravda.com.ua
- Лікбез likbez.org.ua
- Пам'ятаємо загиблих memorybook.org.ua
- Центр досліджень визвольного руху cdvr.org.ua
- Документальний серіал «Наша Скриня» www.fayloobmennik.net/3781087